

MATABOSE NI VEISAUTAKI NI LAWU

LAWATU NI MATABOSE NI VEISAUTAKI NI LAWU (CAP 26)

Ni muri na wase 5(2) ni lawatu ni matabose ni kena veisautaki na lawu (lawatu) au sa solia oqo na Penal Code kei na Criminal Procedure Code ki na matabose ni veisautaki ni lawu me dikevi tale mada me vaka sa virikotori tu e na Wase 5(1) ni Lawatu.

Na i naki ni kena dikevi tale vakamatailalai na Penal Code kei na Criminal Procedure Code, me vulona ka solia na vakatutu ni veiveisau eso e na cala kecega, totogi, vakataulewa, valataki ni kisi, kei na veilewai raraba, oka kina na veitikina vereverea eso ka ra dau basika mai ena draki, gauna, itovo kei na ivakarau ni muri lawu ena noda vanua kei na veiyasai vuravura.

Kena i kuri, na dikevi lesu ni lawu oqo e gadrevi kina me vakarautaki e dua na kena vakatutu me baleta na vakasulumi vinaka ni lawu me baleta na basu lawu se cala, me ganita na gagadre kei na draki ni bula kei Viti, ka vaka kina e dua na lawu me ologa vinaka na veilewai me rawa kina ni soli vei koya e beitaki tiko se kila kasamitaki ni cala na veilewai e savasava, taqomaka na nona dodonu kei na galala, ka me vakarautaka na cakacaka ni veivaqagai kei na veibeitaki, oka kina na veilewai ena gaunisala savasava, laulau vinaka, totolo ka maucokona.

PENAL CODE

Na nona i tavi na matabose me vaqaga ka dikeva tale na vakamacala ni cala, totogi, vakataulewa kei na valataki ni kisi ka toqai tu ena loma ni Penal Code kei na veitikina lalai tale eso era cokoti vata kaya, ka me cakava talega na vakatutu ni cakacaka ni kena veisautaki na veitikina oqori me ganita na gagadre kei na draki ni bula kei Viti, ka me kua ni veisautaka na ka sa tu rawa, ka me raica talega:

- (a) na gagadre sa koto me baleta na kena buli na cala vovou kei na kena totogi na butako vakacakacaka kei na cakacaka vakailawaki, oka kina na

butako vakabisinisi, na veivuke butako ena yalayala ni vanua me vaka na cakacaka butobuto vakomipiuta kei na monalivaliva;

- (b) Na gagadre sa koto me baleta na vaqacotaki kei na bucini ni kena vakasulumi na cala lalai oka kina na butako vakacakacaka;
- (c) Na gagadre sa koto me vaqacotaka na veicala eso ena ruku ni Public Order Act, na Minor Offences Act kei na veicala tale eso ena loma ni Penal Code;
- (d) Na gagadre sa koto me baleta na kena bokoci na veicala eso ka sega ni dau vakayacori e Viti;
- (e) Me bokoci se segai na lawa ni ‘dua na yabaki dua na siga’ ena vuku ni veivakamatei vakayavusa ka vaka kina na dodonu me vakayacori na veiveisau eso;
- (f) Me bokoci se segai na lawa ni vakalutu gone;
- (g) Na lawa ka vauci ira na vakasalewalewa e Viti, kei na kena veisau se vakayagataki tikoga;
- (h) Na gagagaca kei na kena vakayagataki na valataki kisi e Viti, oka kina na mateni, na tataqomaki, ca ni ulu, na veivakasaurarataki, yali ni yalo, wawale ni yago kei na tauri cala ni tukutuku matata;
- (i) Na gagadre sa koto me baleta na kena dikevi tale na i totogi kei na vakatau lewa ena Penal Code kei na veilawa tale eso (Minor Offences Act kei na Dangerous Drugs Act);
- (j) Na gagadre sa koto me dikevi tale na gagagaca ni tau totogi, vakabibi na nodra tauca na i totogi na Turaganilewa me ra cakacaka suka ka sega ni ra bala ki valeniveivesu o ira era sa cala, na veiganiti ni cakacaka ena lomanikoro kei na veitotogi tale eso;
- (k) Na gagadre sa koto me dikevi tale se veisau na lawa ni vakataulewa ena veivale ni veilewai e Viti me baleti ira na lewe i Viti era cala mai vanua tani ka sega ni ra lewai rawa mai kina, ka oka kina na kaukauwa me ra lewai na cala mai vanua tani ka ra tiko voli e Viti; kei na
- (l) Na gagadre sa koto me kau tani na vosa na “Code” mai na i vola ni lawa kei Viti ka vakayagataki na vosa na “Act” me salavata kei na gagagaca vakalawa tale eso, ka vaka kina na vakatokayacataki vou na Penal Code me sa Criminal Offences Act se Crimes Act.

NA CRIMINAL PROCEDURE CODE

E nona i tavi na matabose me vaqaqa ka dikeva tale na veilewai ka virikotori tu ena Criminal Procedure Code kei na kena gacagaca tale eso, ka vakatututaka na vakavinakataki ni lawa me rawa ni veilewaitaki ena gaunisala dodonu ka savasava, taqomaka na nodra dodonu kei na nodra galala na lewai se ko ira ka beitaki ena cala, ka vakarautaka talega na gacagaca ni veilewai me vakayacori ena gaunisala savasava, laulau vinaka, totolo ka maucokona, ka sega ni yavalata na ka sa caka rawa tiko, me nanuma:-

- (a) Na lawa ni kena vakaraitaki na i tukutuku ni bula ni veiyacovi kei na nona i valavala ena cala vakasisila e dua ka beitaki tiko;
- (b) Na mataqali veibeitaki e rawa ni caka vua e dua ni bera ni beitaki ena nona veivakadonui na Dauniveibeitaki (DPP);
- (c) Na gagadre sa koto me baleta na kena tauri na ivakadinadina ena loma se taudaku ni mataveilewai ena i yaya ni katokatonu me rawa ni sosomitaka e dua e via soli vakadinadina ka tu yawa;
- (d) Na kena vakadonui me vakayagataki na i yaya ni katokatonu (tape recording kei na video tapes) me vakacala e dua na i tukutuku ka katoni taumada kevaka e mani lasutaki e loma ni valeniveilewai;
- (e) Na nona rairai ki na mataveilewai e dua e sega na nona loya ka beitaki tiko, oka kina na veilewai ni vesuyalewa vakaukauwa;
- (f) Na nodra i valavala ni veiqaravi na ovisa ena gauna ni veivaqaqai kei na nodra i tavi me laurai ni maqosa na nodra itovo ni veiqaravi me kua ni laurai kina na tataverevere;
- (g) Na gagadre sa koto me vakadonui ka vakayagataki na veitaba lo kei na toboki ni i tukutuku ena veivanua taketetaki me tagutuva na basulawa vakailawalawa;
- (h) Na kena saumi na i sau ni veilewai ena gauna e vakarubeci kina na kisi;
- (i) Na Appellate Procedures ena ruku ni Criminal Procedure Code kei na Court of Appeal Act, ka vaka kina na bokoci ni veitikina tawayaga e tu kina;
- (j) Na iyalayala ni kaukauwa e tu vua na Dauniveibeitaki (DPP) ena nodra digitaki na dauniveibeitaki kei na veibeitaki e cakava na tabana ni Ovisa kei na tabaniveiqaravi tale eso;
- (k) Na kaukauwa e tu vua na Dauniveibeitaki me sereka e dua, ka me toso tale ena kena iyalayala se segai;
- (l) Na vakayagataki ni i yaya vakalivaliva ena kena katoni na i vakadinadina mai na dua na vanua yawa;
- (m) Na kaukauwa e tu vei ira na tabana vakalawa kei na tauri ni vakadinadina ena gauna e takosovi kina na veivosaki e na talevoni, gacagaca ni vakarorogo, kei na waradi ni vaqaqara na “sneak and peek search warrant”;

- (n) Na dikevi tale ni vola kerekere me baleta na veilewai tubukoso me veisau se segai, kei na soli ni galala me caka na veilewai ena dela vakadinadina sa laurai rawa;
- (o) Na ciqomi ni vakadinadina (vakavo ke **viva voce**) kei na vakadinadinataki ni cala, me vaka, na vakadinadina ena kisi ni veivaqaseni na “Evidential Video Tapes”;
- (p) Na tauri ni vakadinadina mai na yagona e dua sa bala oti e valeniveivesu;
- (q) Na gaunisala rawarawa ni veivakameautaki, me vaka na veivakaduavatataki kei na nodra kacivi vata na vuvale nei koya ka vakaleqai kei koya ka a cala me ra veisorosorovi;
- (r) Me vakamatatataki na lawa ni veidinadinati me vakayagataki se segai ena kisi ka ganita me soli ga kina na i vakaro vakalawa;
- (s) Na kena vakayagataki ka vakadeitaki na nona veiqaravi na Fiji Court of Appeal me soli vakadinadina kina e dua na kena dau mai na ripote e vakarautaka e dua tale;
- (t) Na kena ciqomi na i vakadinadina mai vanua tani ena ruku ni lawa sa tu rawa ka sega ni vakanuini ena kena i vakarau ena “Letters Rogatory” ;
- (u) Na lawa me baleta na nodrau veitokoni kei na nodrau vakusakusataki na veiwatini;
- (v) Na nona ripote ni Vakadinadina ni Cala na Fiji Law Reform Commission (Janueri 1999) kei na nona vakatutu ni lawa ni vakadinadina ena veilewai ka me taurivaka se me tokitaka na lawa ni vakadinadina ka koto ena Evidence Act se me tu ga ena loma ni lawa ni veilewai ka vakayagataki ena veilewai; kei na
- (w) Gagadre ni kena kau tani mai na vosa na “Code” ena i vola ni Lawa kei Viti, me rawa ni vakayagataki na vosa na “Act” me salavata kei na veitikina tale eso, ka dikeva na kena vakatokayacataki tale na Criminal Procedure Code me sa Criminal Procedure Act.

Na matabose me solia na nona ripote salavata kei na kena ivalavala na vakatutu ni veisau kei na kena lawa vakaturi se draft provision ki vua na Vunilawa ka Minisita ni Lewa Dodonu ni bera na i ka 31 ni Tiseba, 2004.

Mai Suva ena i ka 2 ni siga ni Maji, 2004

Sainitaki

Senetor Qoriniasi B. Bale
Vunilawa ka Minisita ni Lewa Dodonu

MATABOSE NI VEISAUTAKI NI LAWA

DIKEVI TALE NA LAWA NI TOTOGI KEI NA LAWA NI VEILEWAI

PEPA NI ULUTAGA No. 1

NA VEIMATAQALI LAWA, NA VEICALA E SO KEI NA BOKOCI NI CALA SEGA
NA BETENA

(NA PEPA OQO E BALETA TIKO NA VEICALA ESO ME VAKA NA
VAKASALEWALEWA, VAKALUTU GONE, VOLITAKI YAGO, BUTAKO, KEI NA
VEIVAQUMI ENA VANUA NI CAKACAKA)

TIKINA E 1- AI VAKAMACALA TAUMADA

1.1 Na Dikevi Lesu

E na ruku ni wase 5(2) ni Fiji Law Reform Commission (Cap 26) na Vunilawa ka Minisita ni Lewa Dodonu e Viti, ko Senator Qoriniasi Bale, e sa solia vei iratou na Fiji Law Reform Commission na Lawatu ni Veitotogitaki na 'Penal Code' kei na Lawatu ni Veilewai na 'Criminal Procedure Code', me dikevi tale.

1.2 Na Kena i Naki

Na kena i naki me dikeva tale mada vakamatailalai na Lawa ni Veitotogitaki na Penal Code kei na Lawa na Veilewai na Criminal Procedure Code, vulona ka cakava e dua na kena vakatutu ni veisau me baleta na:

- Cala kecega
- Totogi e tau
- Na vakataulewa
- Vakavala kisi
- Na veilewai

Na vakatutu e sa dodonu me veiganiti kei na ivalavala, roka ni bula, itovo kei na ivakarau ni bula e na noda vanua se mai vanua tani. E tatadrataki tu ni vakatutu oqo me dikevi tale na lawa, e na vakasulumu Viti ena isulu vakalawa me ganiti koya vinaka ka vakakina na nona veisiga ni mataka.

Na lawa ni veilewai e sa dodonu me:

- Qarauna ni veilewai vakasavasava e dua ka beitaki;
- Taqomaka na nona dodonu kei na nona galala o koya e beitaki se kila kasamitaki ni basulawa;
- Vakaraudaka vakasavasava, maucokona, totolo ka veiganiti na ituvatuva ni veivaqaqai kei na veibeitaki ni basulawa ka vaka kina na rogoci ni veilewai.
- Muria vinaka na lawa kei na ivalavala taucoko sara me vaka e dau caka mai vanua tani ka vaka kina e na noda vanua.

1.3 Na Gauna Yalataki ni Vakadidike

Na matabose me solia na nona i otioti ni ripote se Final Report me baleta na veisau kei na nona vakatutu sala vata kei na lawa vakaturi se vakatutu vua na Vunilawa ka Minisita ni Lewa Dodonu ni bera/se ena i ka 31 ni siga ni Tiseba, 2006.

1.4 Na Qaravi ni i Tavi Oqo

Na i tavi oqo ena qarava na Fiji Law Reform Commission ena veitokoni ni NZAID.

Na cakacaka kece sara kei na kena macala ena dikeva tale e dua na matakomi ka vakatokai na Project Management Committee ka ra lewena e vuqa na mata mai na veisoqosoqo duavata tale eso.

Na i liuliu ni Matabose se Executive Chairperson, ko Alipate Qetaki, e sa digitaka oti e rua na loya me rau qarava na vakadidike oqo. Sai rau oqo ko Raramasi Salakubou kei Cama Tuberi.

1.5 Nodra Kacivi na Daunivakasala

Ni muri na wase 3(6) ni Law Reform Commission na Vunilawa e sa digitaki iratou e letolu, ko Ross Ray QC, David Neal SC kei Graham Powell me ratou vakasalataka na Matabose. Ko iratou na Daunivakasala oqori e ratou na veivuke ena vakaraudaki ni i otioti ni ripote kei na vakatutu ni veisau, kei na volai ni lawa vakaturi me baleta na veisau vou oqo. E ratou na cicivaka talega na veitalanoa kei ira na lewenivanua vata kei ira na veisoqosoqo duavata, ka raica talega ni ra vakacurumi e na vakatutu na veivakasama eso era babasika mai na veitalanoa oqori.

TIKINA E 2- VAKAMACALA TAUMADA

2.1 Vakamacala Taumada

Na veika e vakaraitaki tiko ena Pepa oqo e vakarautaki me vakavure veitalanoa ka ciqociqo talega. O iratou na Daunivakasala e ratou kena dau ena tabana oqo:

- Me vakataki Ross Ray QC e dua na loya ni veilewai ni basulawa ka a mai lewena na Queens Counsel e na 1996. A taura tu na i tutu vakajeameni ni Victoria Bar Counsel ka sa vakarau taura qo na i tutu vakaperesitedi digitaki ni Australian Law Council.
- O David Neal SC a taura tu na i tutu vakomisina ni Victorian Law Commission ka dua vei ira na toa ni vala ena kena volai na Criminal Code Act 1995 me baleta na Commonwealth of Australia.
- O Graham Powell e dua na kena dau e na volalawa e Viti ka vaka kina na veiyanyanu e na Ceva ni Pasifika.

Ia, e levu sara na ka e rawa ni vulici ka tugani e Viti ka sa kena i balebale oya ni na ciqomi na nanuma kecega. Na veika e cokai e sa na lewe ni noke kei na veika kece sara e laurai ni yaga era na vatonaki.

2.2 Na Lawa ni Noda Vanua

Dina ga ni rua na lawa lelevu yavutaki e na vakasama ni lawa ni basulawa, ka taurivaki tiko e na Veisau oqo, na Penal Code kei na Criminal Procedure Code, e tu tale e vuqa na lawa, kei na lawa vakaturi, era ologi vata tiko e na i vakarau ni buli lawa vaqo, kei na taurivaki ni lawa ni basulawa e Viti.

Na veilawa oqo e kovuta tiko-

Me vaka na nona galala na Mataveilewai:

- Na Lawa ni Mataveilewai Cecere na Supreme Court Act
- Na Lawa ni Mataveilewai Rogoci Tale na Court of Appeal Act
- Na Lawa ni Mataveilewai e Cake na High Court Act
- Na Lawa ni Mataveilewai e ra na Magistrates Court Act
- Na Lawa ni Mataveilewai ni gone na Juveniles Act

Me tuvalaka na veicala ni basulawa eso:

- Na lawa ni Cala Lalai na Minor Offences Act (Cap. 18) 1971
- Na lawa ni Tataqomaki vei ira na lewenivanua na Public Safety Act (1920)
- Na lawa ni Vakaro vei ira na lewenivanua na Public Order Act (1969)
- Na lawa ni Wainimate Rerevaki na Dangerous Drugs Act (1938)
- Na lawa ni Tarovi ni Wainimate Ca na Illicit Drugs Act (2004)
- Na lawa ni Veilakoyaki e Vanua na Land Transport Act
- Na lawa ni Tautotogi (Domestic Violence) Amendment Bill 2005

Na vakarautaki ni gacagaca ni lalawa ka ni cala ni basulawa:

- Na lawa ni balemauti na Bail Act 2002
- Na lawa ni Soli Vakadinadina na Evidence Act (1944)
- Na lawa ni Vakauti Lesu na Deportation Act (1971)
- Na lawa ni Veilewai ni Basulawa (Domestic Violence) Amendment Bill 2005

Na vakarautaki ni totogi kei na vakataulewa:

- Na lawa ni Totogi na Penal Code-Wase 4 Ai Totogi
- Na lawa ni Sereki Vakawawa na Probation of Offenders Act (1952)
- Na lawa ni Cakacaka ena Koro na Community Work Act 1994

TIKINA E 3- SO NA I ULUTAGA BIBI

3.1 NA I TUVATUVA NI LAWA E VAKAYAGATAKI

E na tekitekivu ni vakadidike lesu oqo, e ratou duavata kece kina na Daunivakasala ni kato ni veisau oqo e gadrevi kina me vakavoutaki vakadua na lawa ruarua na Penal Code kei na Criminal Procedure Code. Oqo e vakadeitaki mai e na nodra nanuma vata na veisoqosoqo duavata me sa veisau na yaca ni lawa oqo. Oqo e oka kina na kena kau tani na vosa na “Code” main a lawa ruarua, ka me sosomitaka na Penal Code na Crimes Act.

Kerei na Nodra Nanuma na Lewenivanua

E namaki tiko me na vakatura na Matabose na lawatu e veisautaki oqo me-

- Lawatu ni Basulawa e na gauna nikua se Crimes Act
- Dua na Lawatu maucokona na Criminal Procedure Act
- Dua na lawatu vou sara ni Totogi na Penalties & Sentences Act

Na nanuma ni tamata e na tikina qo ena duidui ka sa tu vakarau na Fiji Law Reform Commission me ciqoma na veitokoni se veisaqasaqa.

3.2 NA CALA GA KA NA KOVUTI E NA VEISAU OQO

3.2.1 Na cala ka okata tiko na itovo ni vakasalewalewa

Na vakacalai ni i tovo ni vakasalewalewa kei na torocake ni veicala vakaoqo me baleta na vakasalewalewa e na noda vanua e sa tubu sara tiko vakatotolo.

Na i wasewase ni lawa ni Totogi na Penal Code e tiko e na:

- Wase 175 (a) – Na vakanananu ca ni dua na tamata ka tawakilikili
- Wase 175 (c) – Me vakadonuya e dua na tagane me vakanananucataka e dua na yalewa se tagane ka tawakilikili.
- Wase 177 – Na veidomoni vakatagane

E na vakatulewa ni Mataveilewai e cake na High Court me baleti Dhirendra Nadan kei Thomas McCoskar (Okosita 2005) na tiki ni lawa oqo e sa tau na kena lewa ni sega ni yavutaki tu e na Yavu ni Vakavulewa ka sa voroka tiko na lawa ni dodonu kei na veivakatautauvatataki ni tamata yadua. Na lewa oqo e sala vata sara tikoga kei na vakatulewa ni United Nations Human Rights Committee ni ra sa cala tale tikoga na veitabana vakalawa e na veiyasai vuravura tale eso.

E vakarota na Turaganilewa ni kena sega tu ni yaga na veilawa vakaoqo e sega gona kina ni okata na vesu tagane se i vakarau vakamanumanu ni lasa vakatagane.

Kerei na Nodra Nanuma na Lewenivanua

Na Matabose me sa vakatura:

- Ni lawa sa koto rawa e na Wase 175 (a) 175 (c) kei na Wase 177 me kua tale ni okati e na lawatu vou ni Crimes Act
- Ni cala ni veivesu me sa cala ni vesu yalewa se tagane ka rau okati ruarua kina na yalewa kei na tagane
- Ni cala ni i tovo vakasisila me sa okati talega vei yalewa kei tagane

E sa namaka tiko na Matabose ni na duidui na rai me baleta na tikina oqo ka sat u vakarau tu me ciqoma na nanuma kecega.

3.2.2 Na Cala ni Vakalutu Gone

E tolu tiko na cala ni vakalutu gone e na loma ni lawa ni basulawa na Penal Code:

- Wase 172- sasaga ni kena saumi na vakalutu gone
- Wase 173- Vakalutu gone e dua na marama
- Wase 174-Vota waigaga se i cula me i sau ni vakalutu gone

Na veitikina eso sa vakarautaki tu:

- Wase 221-Vakamatei ni gone e loma ni kete
- Wase 234-Na veisele vakavuniwai (E sega ni dua na lawa e vauca na veisele vakavuniwai ke qarauni matua na kena i cakacaka ka maroroi kina na bula nei tina e na vakalutumi ni gone)

Na tiki ni lawa oqo e sa dau kau wasoma ki na mataveilewai e Viti ka sa dau vakavurea e levu na gagadre me sa vakavoutaki me ganita na veisau vakalawa sa vakayacori oti mai Igiladi. Na i naki ga ni tiki ni lawa oqo me vakamatatataka se o cei me vakayacora na cakacaka ni vakalutu gone ka rawa ni maroroya na bula ka taqomaka talega na bula ni tamata.

Na veilawa oqo e sa vakatubu nuiqawaqawa oti e na rua na Pepa ni Ulutaga ka a tabaka na Fiji Law Reform Commission e na 1993 kei na 1996. A nanumi e na gauna oya ni vakalutu gone e se cala tikoga vakalawa vakavo sara ke vakayacori e na veigauna vakaoqo:

1. Kevaka e yalana na bukete e dua na vuniwai ka nona vakabauta taucoko:
 - Ni nona bukete na yalewa ena rawa ni yalana nona bula se laurai ni na rawa ni mavoa kina vakayago se vakasama (ni raica rawa na ituvaki ni nona bula se nona i tikotiko); se
 - Ni na vakacacana nona bula na gone me lokiloki se vakaleqa na ituvaki ni nona mona; se
 - Ni bukete e vu main a kucu se veivaqaseni.
2. Na ulubale tale eso ka rawa ni soli kina na galala me caka na vakalutu:
 - Ni na sega ni rawa me qarava na gone o tinatina ena vuku ni lialia;
 - Ni a sega ni cakacaka na i yaya ni tatarovi rau vakayagataka na veiwatini me rau vakalailaitaka kina na i wiliwili ni luvedrau; se
 - Kevaka e kucuvi qai bukete e dua na yalewa lialia.
3. Kevaka e nanumi ni yalani ni bukete e duidui kina na nanuma ni lewe vica na vuniwai me vakarauta na balavu ni gauna ni bukete. Me vaka qo ne:
 - Dua ga vuniwai ke yacova na 12 na macawa
 - Rua na vuniwai ke sa macawa 12 ki na 24 na gone ka laurai ni sa rawa ni bula vakataki koya na gone ke kau mai tuba (vakavo ga ke nanuma ni vuniwai ni na vakaleqa na bula nei tinatina se vakamavoataka na nona mona); se
 - Tolu na vuniwai ke sa sivia na 24 na macawa na bukete (vakavo sara ke nanuma o vuniwai ni dodonu me taqomaki nona bula o tinatina se rawa ni vakamavoataka vakadua na nona mona)

Kerei nodra Nanuma na Lewenivanua

Na Matabose e se sega ni bucina rawa e dua na vakasama ni kena i valavala dina na vakalutu gone kei na kena yavu me vakadeitaki kina na yalani ni bukete. Na nodra nanuma na lewenivanua e tauri ena veitikina taucoko sara.

3.2.2 Na Volitaki Yago (Prostitution)

E tiko e vica na cala ena loma ni Lawa ni Veilewai na Penal Code ka okata tiko na volitaki yago e na valenitevoru (brothel) kei na kena e dau caka e veitolo ni gaunisala. Sai ira oqo:

- Wase 157—Veivoli (Volitaki e dua na marama se goneyalewa me saqamua
- Wase 161—Vesuki na yalewa e na loma ni valenitevoru se dua na vanua
- Wase 162—Volitaki na gonelalai yabaki 16 lako sobu ena cakacaka vakasisila
- Wase 163—Voli gonelalai yabaki 16 lako sobu me baleta na cakacaka vakasisila
- Wase 166—Tagane bula mai na nona volitaka na yago se cike vakasavuba
- Wase 167—Yalewa bula mai na volitaki yago se veivuke ena volivolitaki me rawaka kina vua e dua tale na yalewa
- Wase 168—Wawavoki ka vakasavuba me volitaki yago kina
- Wase 169—Veivale eso e kilakasamitaki
- Wase 170—Valenitevoru (Brothel)

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

Na Matabose ena rairai vakatura me sosomitaka e so na tikina oqo ena cala ni “Volitaki Tamata”, kei na cala e vakatubutaki ka okati tiko kina na volitaki yago. E sa na qarauna talega me okati vata na tagane kei na yalewa ena cala vakaoqo. E okati talega ena virilawa oqo na veisau me baleta na cala ni veivaqaseni. Ena laurai talega na nodra tagavi na vakayagataki ira tiko na yalewaca, me kua walega ni o ira na dauvolitaki yago.

Ena dau tu vakarau na Matabose me rogoca na nodra nanuma na lewenivanua e na vuku ni tikina oqo.

3.2.3 Na Butako/Cala ni Ligaleka

E levu sara na tikina e tiko ena loma ni Lawa ni Veilewai na Penal Code ka vakamatatataka tu na veicala eso ka veiwekani kei na cala me vaka na ligaleka, veisautaka lo na iyau ni tani me nona, veisautaka na yaca ni dua na i taukei ni dua na ka ki na yacana, butakoca ka vakacacana na vunikau, vakamai ni i vola, butako ena i tovo kaukauwa, curuvale vakatawadodonu kei na basuvale, lawakitaki na i lavo maroroi kei na lasu vakasipi vulavula. E tiko dina e 58 na cala vakaoqo.

Ni vakatautauvatataki na Lawatu ni Basulawa ni 1995 ni Commonwealth of Australia e laurai kina e tolu na cala lelevu:

- Butako kei na basulawa ka toka qo e ra
- Taukeni ni tikotiko ena cakacaka vakailawaki
- Tauri i lavo ena cakacaka vakailawaki

E vakabauti ni oqo e dua na yaca vou ka yavutaki mai na Lawatu ni Butako ni 1968 kei Bolatagane.

Kerei na Nodra Nanuma na Lewenivanua

Ena rairai vakatura na Matabose me sa sosomitaka na cala ni butako ena Penal Code ki na veilawa vovou sa toka qori e cake. Na kena i volavolai dina ena vaka ga na i rairai ni veitikina ena Criminal Code Act 1995 (Cmlth of Australia) ka na vakamacalataka na veicala oqo—

Na cala ni:

- Butako (Totogi yabaki 10)
- Ciqoma na ka e butakoci (Totogi yabaki 10)
- Butako e na i tovo kaukauwa (Totogi yabaki 15)
- Butako Vakatubutaki (Totogi yabaki 20)
- Curuvale vakatawadodonu me butako (Totogi yabaki 13)
- Curuvale vakatubutaki (Totogi yabaki 17)
- Drovaka na sausaumi (Totogi yabaki 2)
- Kau yaragi ni butako se basuvale (Totogi yabaki 3)
- Tauri vakailawaki se kovea lesu na vale (Totogi yabaki 2)
- Taukeni ni tikotiko se ilavo ena lawaki (Totogi yabaki 10)

Na veicala tale eso ka okati kina na cakacaka vakailawaki:

- Tauri ilavo lo (Totogi 12 na vula)
- Lalawaka vata me caka na butako (rawa iyau, vakavuna na lusi, vesumonataka na vakaillesilesi vakamatanitu—Totogi yabaki 10)

Ena vuku ni kisi yadua oqo ena vakamatatataki kina na veitikina me baleta na cala, ka oka kina:

- “lawaki”
- Tikotiko se qele kei na vale
- Nakinaki ca ni kovea vakadua
- “Na i tikotiko buwawa” (ka kena i rairai ni cala oqo e cala ga ni i yau butakoci)
- “ciqoma”
- “yaragi rerevaki

Ena ciqoma na matabose na nanuma ni lewenivanua ena vuku ni tikina oqo.

3.2.4 *Na Veivaqumi/Lailai na Dina*

E levu na mataqali cala vakaoqo e sa volai rawa tu ena Lawa ni Veilewai na Penal Code. E sa vakadinadinataki ni cala oqo e sa dau vakabera vakalevu na cavuikalawa vakamatanitu e Viti. Oqo e oka kina na:

- Wase 106—Lailai na dina mai valenicakacaka
- Wase 107—Usuraka nomu i tutu vakacakacaka mo rawaka kina
- Wase 108—Vaqumi na vakaillesilesi vakamatanitu me rawa na inaki
- Wase 109—Lesi e dua me yadrava e dua na iyaya se iyau me rawarawa kina na veikilai lalawa vakailala
- Wase 110—Taukena vakailasu e dua na ka na vakaillesilesi
- Wase 111—Vakayagataka nona itutu e dua na vakaillesilesi
- Wase 112—Soli sitivikiti lasu na vakaillesilesi
- Wase 113—Caka bubului vakailoa
- Wase 114—Boletaka vakailasu na itutu
- Wase 115—Lasutaka ni sai iko na vakaillesilesi vakamatanitu
- Wase 116—Rerevaki ni mavoa ena gauna ni cakacaka vakamatanitu
- Wase 135—Vaqumi ena dua na ka ni loloma
- Wase 142—Lawakitaka se voroka na veidinadinati e dua na vakaillesilesi vakamatanitu
- Wase 376—Lailai na dina ena gauna ni cakacaka
- Wase 377—Tauri ilavo ena ruku ni tepeli mai na konitaraki vakamatanitu
- Wase 378—Were ubiubi ena cakacaka vakailawaki

Na veitikina oqo e a vakacurumi taumada ena dua na lawa vakaturi ka a vakarautaka na Fiji Law Reform Commission. Na veitikina bibi ka a lave cake mai na vakatutu oqo:

- Me kau tani mai na Lawa ni Veilewai na Penal Code na veicala oqo ka vakacurumi ena lawa ni Veivaqumi kei na Lailai na Dina.
- Levu na vosa e ganiti me veisau me baleta na veicala oqori
- Me dua na lawa ni “zero tolerance” se tagutuvi vakadua ena veicala ka laurai ni sai tovo ni bula ena veisiga.
- Na isau vakailavo ni ka e soli vakailoloma me rauta ga e \$100 ni Viti. (O ira na vakaillesilesi vakamatanitu me ra tukuna ka vola na iloloma kecega)
- Na were ubiubi ena wase 378 me sema vata ga kei na veivaqumi kecega ka soli kina na ilavo.
- Me kua sara ni dua na i totogi rubeci ena cala ni veivaqumi.
- Me okati e rua na cala vovou ena soli baca se ciqomi ni iyau se iyaya sega ni vakamacalataki rawa.

E sa vakadonuya na Boseyaco (Cabinet) me tauyavutaki e dua na matabose ni Veivaqumi. So vei ira na usutu ni cala vakaoqo era na okati e na lawa vou ni Basulawa na Crimes Act, kei na veicala tale eso, oka kina na tosoi tale ni cala, me ra vakacurumi vakamaqosa ki na loma ni lawa ni veivaqumi.

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

Ena rairai sega ni vakatura na Matabose me veisau vakamatailalai na cala ni veivaqumi e na Penal Code e na gauna ni vakadidike lesu. Ia, ena rairai sasagataka ga me vakayagataki na kena ivosavosataki ni gauna oqo me salavata ga kei na lawa era tu vakavolivoliti keda. Ena rairai vakadeitaka ga na vakasama ni kena caka e dua tani ga na lawa vou ena veisiga ni mataka ka sa dodonu vua na lawa oqo me vakataucokotaka se sosomitaka na veitikina ka dodonu me maroro ena loma ni Lawa vakaturi vou na Crimes Bill.

Ena ciqomi nodra nanuma na lewenivanua me baleta na veitikina sa vakaraitaki tiko ena tabana oqo.

3.2.5 Vakadewataki vakaukauwa na HIV kei na mate dewa tale eso

E sega tiko ni dua na lawa e virikotori rawa tu e na loma ni Penal Code me beitaka e dua na cala ka tovolea me tarova na vakadewataki ni mate ca kei na nakiti me vakacacana na bula ni dua na tamata. Na ka ga e sat u rawa:

- Wase 193—Vakawaleni na vakadewai ni mate
- Wase 232—Cakaisausau se Qaravi Tevoro

Na tiki ni wase 237 ni Penal Code ka okata na rerevaki ni dewa ni mate vua e dua mai na itovo kaukauwa ena sega ni ologi vata ena tikina oqori, ia ena rawa ga ni veisautaki na kena volai.

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

Ena ciqoma na Matabose na rai me baleta na cala ni kena vakadewataki vakaukauwa na mate mai vua e dua.

3.3 *Bokoci ni Cala Makawa se Madra*

E laurai tiko ni levu na cala era volai tu ena Penal Code era sa makawa ka sa sega ni veiganiti kei na gauna nikua, ka sa dodonu me ra vakacurumi ki na lawa ena gauna nikua.

Kena i kuri, era sa kunea na ovisa e levu na cala ka sa sega tu ni dau vakayagataki. E sa tauri rawa tiko ni levu vei ira na cala ni butako sa dodonu ga me ra vakacurumi ki na lawa ni butako vou e na gauna nikua. E gadrevi talega me vakamatatataki vakamatailalai na cala ni vuaviri, kei na vosa ni veivakacacani me saqati kina na matanitu, ka vaka kina na cala kece ni veiyacovi.

E dodonu me kilai tale tikoga ni tikina taucoko ni veivakanakuitataki me sa kua ni qai volai e na Lawa ni Basulawa vou ni sa vakaroti oti ni voroka tiko na Yavu ni Vakavulewa.

Na cala eso ka na sega ni qai volai tale e na Lawa ni Basulawa vou:

Na veika e laurai ni sa makawa ka sa madra-

- *Wase 70—Vakarogorogocataka e dua na Ravouvou*
- *Wase 102—Veivakaoveovei me rau vala e lerua*
- *Wase 104—Sosoqoni vata me caka na veivoli ena waqa*
- *Wase 107—Vakayacori na rawa ilavo mai na itovo kaukauwa (era kunea na ovisa ni sega ni yaga ka ni sa dau vakayagataki ga na Wase 106)*
- *Wase 108—Tauri qele na vakaillesilesi vakamatani tu me i dole (era kunea na ovisa ni sega ni yaga ka ni sad au vakayagataki ga na Wase 106)*
- *Wase 116—Veivakarerei ni veivakamavoataki vua na vakaillesilesi vakamatani tu (Nanuma na ovisa ni sa sega ni yaga)*
- *Wase 184—Soli tukutuku lasu me caka na vakawati (Nanuma na ovisa ni sa sega ni yaga)*
- *Wase 186—Caka tu na vakawati ena dela ni lasu ni sega tu mada ga na vakamau (Nanuma na ovisa ni sa sega ni yaga)*
- *Wase 190—Vakayagataki vakatawadodonu na sitima ni vanua*
- *Wase 232—Cakaisausau kei na qaravi tevoru*
- *Wase 241—Veivakarerei vua e vodo tiko e na sitima ni vanua*
- *Wase 337—Vakacuru yaca vakailasu ki na nona i vola na Dauniyau*

Na veitikina ka sa dodonu me vakacurumi ki na lawa tale eso—

- *Wase 109—Nanuma na ovisa ni sa sega ni yaga baleta ni sa tiko rawa e na lawa vakacacacaka ni PSC*
- *Wase 194—Vakawaicalataki ni kakana se gunu*
- *Wase 195—Volitaki ni kakana/gunu ka tu kina na paisioni gaga*
- *Wase 196—Vakaboicataka na cagi*
- *Wase 238—Veivakamatei e na draiva vakalialia (nanuma na ovisa ni sa tu rawa e na lawa ni LTA)*
- *Wase 242—Vakaraitaki yaya lasu me vaka na cina, maka se vutovuto rarama*
- *Wase 243—Usausa ena waqa ca se waqa sinai vutuvutu*
- *Wase 246—Vaculaka e dua ka taqomaka tiko na waqa e kasa tu*
- *Wase 257—Vakacacacataka vakaukauwa e dua*

- Wase 326—Vakadewataka na mate ca vei ira na manumanu
- Wase XXXVII—Cala ni ilavo veva kei na kaukamea.

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

Me vaka sa tabaki toka e cake na Matabose e sa na vakatura me bokoci laivi na veicala oqori mai na Lawa ni Basulawa vou. Ia, e na tu beka ga eso na nanuma me ra se tei maroroi toka mada eso na cala, vakavoutaki se sega na cala kece oqori.

E sa veisureti tu na Matabose ni na ciqoma na nanuma ni lewenivanua me baleta na veisau oqo ka na coka na veitikina sa toka qo e ra:

- Ke tiko e dua na yavu ni kena dei tiko na lawa oqo e na loma ni Lawa vou ni Basulawa, veisau se sega na veisau
- Kei na cala tale eso e na loma ni Penal Code ka nanumi ni sa madra se vakacurumi ki na lawa tale eso
- Kei na veitikina yaga tale eso

MATABOSE NI KENA VAKAVOUTAKI NA LAWAWA

DIKEVI LESU NI LAWATU NI TOTOGI KEI NA LAWATU NI VEILEWAI

PEPA NI ULUTAGA No. 2

MAROROI NI LAWAWA MAI NA VEIVANUA TANI ENA VAKASAMA NI LAWAWA NI BASULAWA

TIKINA E 1—VAKAMACALA TAUMADA

1.1 Na Vakadidike Lesu

E na Wase 5(2) ni Matabose ni Kena Vakavoutaki na Lawa (Cap 26) Na Vunilawa ka Minisita ni Lewadodonu kei Viti, ko Qoriniasi Bale, e sa solia na Lawatu ni Totogi na Penal Code (Cap 17) kei na Lawatu ni Veilewai na Criminal Procedure Code (Cap. 22) ki na Matabose ni Kena Vakavoutaki na Lawa.

1.2 Kena i Naki

Na kena i naki me dikeva lesu vakamatailalai na Lawatu ni Totogi kei na Lawatu ni Veilewai ka vakasuluma vinaka ka vakarautaka talega e dua na vakatutu ni:

- Basulawa
- Totogi/Kuita
- Vakataulewa
- Vakavala kisi
- Tuvatuva ni Veilewai

Na vakatutu ogo e dodonu me ilova ka sauma na taro me baleta na draki ni bula, i tuvatuva, i vakarau kei na i tovo ni qaravi lawa e Viti. E namaki ni vakatutu ni veisau e basika mai na vakadidike lesu ogo ena solia vei Viti na lawa ni basulawa kei na kena veilewai ka veiganiti kei na gagadre nei Viti nikua kei na veisiga ni mataka.

Na lawa me baleta na lawa ni Veilewai sa dodonu me:

- Raica ni veilewaitaki vakasavasava e dua ka beitaki tiko
- Taqomaka na nona dodonu kei na galala o koya ka beitaki se kasamitaki
- Vakarautaka na veivaqai kei na veilewai e laurai ni savasava, totolo ka maucokona vinaka.

1.3 Gauna Yalataki ni Vakadidike Lesu

E dodonu me solia yani nona i otioti ni ripote na Matabose salavata kei na kena vakatutu ni veisau ka vaka kina na lawa vakaturi se lalawa ni veisau ki vua na Vunilawa ka Minisita ni Lewadodonu nib era se ena i ka 31 ni Tiseba, 2006.

1.4 Nodra Digitaki na Daunivakasala

E na wase 3(6) ni Lawatu ni Matabose ni Veisautaki ni Lawa, na Vunilawa e sa digitaki Ross Ray QC, David Neal SC kei Graham Powell me ratou vakasalataka na Matabose e na Vakadidike Lesu oqo.

TABANA E 2—VAKAMACALA TAUMADA

2.1 Vakamacala Taumada

Na veika e kunei ena pepa oqo e vakarautaki tu me vakavure veitalanoa kei na ciqomi lesu ni vakasama. O iratou na Daunivakasala e ratou kena veli na tabana oqo, vakabibi vei:

- Ross Ray QC e dua na toanivala ena buturara ni vakavala kisi ka digitaki me Queens Counsel ena 1996. A taura taumada tu na itutu vakajeameni ni Victorian Bar Council ka sa na vakarau taura oqo na itutu vakaperesitedi ni Australian Law Council.
- David Neal SC a taura tu na itutu vakomisina ni Victorian Law Reform ka dua vei ira na vola na Criminal Code Act ni 1995 me baleta na Commonwealth of Australia.
- Graham Powell e dua na kena dau e na tuvai vakamatau ni lawa kei Viti ka vaka kina e na veiyanyanu ena Ceva ni Pasifika.

Ia, e levu sara na ka e rawa ni vulici ka tugani mai na veivakasama e na noda vanua ka sa dola tu na kena katuba me ra ciqomi. Na vakasama kecega era na ka ni vuli kei na tikina kecega e tauri ena ciqomi ka toqai.

2.2 *Na Veitikina ka Virikotori tu ena Noda Yavu ni Vakavulewa*

Sa dodonu me rokovi na Yavu ni Vakavulewa kei Viti ena kena maroroi ka vaqaqacotaki na virilawa vakamatanitu tani. Oqo e oka kina na veitikina ka virikotori tu ena yavu cokovata ni veimatanitu:

- Wase 3—Me rokovi na sasaga ni kena uqeti na dodonu vakamatatamata kei na vakadewataki ni Yavu ni Vakavulewa.

Na veitikina ka virikotori tu ena kena rokovi ka vakaukauwataki kina na dodonu vakatamata yadua:

- Wase 22—Tamata yadua e tu nona dodonu me bula ka sega ni dodonu me tarovi vakaukauwa
- Wase 23—Na dodonu ni nona galala e dua me vakamatatataki
- Wase 24—Na galala mai na cakacaka kei na veivakasaaurarataki me tiko
- Wase 25—Na galala mai na itovo lolovira kei na veivakamanumanutaki
- Wase 26—Na galala mai na vaqarara tawadodonu kei na tauri lesu ni yaya
- Wase 27—Na dodonu ni tamata e vesu kei koya e biu ena lokamu me matata
- Wase 28—Me soli vua e dua ka vesu na gauna kei na galala me vakarautaka nona valataka na kisi kei na loya e gadreva

Me kua ni dua na vakadinadina me vakayagataki vakavo sara ke nona nanuma na mataveilewai me kau cake mai. Ena sega ni caka na veilewai ke sega ni tiko o koya e beitaki vakavo ke digitaka o koya me kua ni veilewaitaki se vakaraitaka ni sega ni dodonu me tiko e na veilewai. E tu na dodonu me rogoci tale na kisi e na Mataveilewai Levu. Sega ni rawa me beitaki vakarua e dua na tamata ena dua ga na kisi.

- Wase 29—E tu na dodonu ni tamata yadua e beitaki me veilewaitaki vakasavasava ka me rogoci nona kisi e na gauna e daumaka vua.
- Wase 37—Na dodonu ni nona bula galala e dua me soli
- Wase 38—Na dodonu ni veivakatautauvatataki e na mata ni lawa me soli

Na dodonu kei na galala tale eso e na ruku ni Yavu ni Vakavulewa e oka kina na dodonu ni volaitukutuku (wase 30), sosoqoni (wase 31), vakaisoqosoqo (wase 32), veiwekani vakacakacaka (wase 33), veitosoyaki (wase 34), lotu kei na vakabauta (wase 35), kei na dodonu ki na veidigidigi kei na vuli (wase 39)

E tu na kena vakamacala ena wase 41 me baleta na galala kece oqori. Ka tiko talega na Matabose ni Dodonu ni Tamata Yadua e na wase 42.

TABANA E 3— SO NA TIKINA BIBI KA VEIWEKANI KEI NA LAWAI MAI NA VEIVANUA TANI KEI NA VEIVANUA VOLEKA

3.1 NA VAKAYAGATAKI RARABA NI LAWAI MAI NA VEIVANUA TANI E NA VAKASAMA OQO

E levu na veiyalayalati mai vanua tani e gadrevi kina na matanitu veiwekani me ra vakacuruma na lawa ni basulawa ka nanuma na veimatani veiwekani ni rerevaki. Oqo e oka kina na kena gadrevi me ra vakacuruma na veilawa oqo:

- Na cala ni waigaga ni veivakamatenitaki
- Na cala ni basulawa vakaisoqosoqo
- Na cala ni volitaki tamata

- Na cala ni veivoli vakailawaki
- Na cala ni veivoli yaragi lalai
- Na cala ni batikadi, veivaqumi
- Na cala ni butako e na monalivaliva
- Na cala ni bula raraba
- Na cala ni kilaka vakavuku me rawa kina na iyau
- Na cala ni sokowasa

E sa vakadinadinataki ni tiko dina e 200 na veiyalayalati vakaoqo.

Sa dua na ka na usuusu e caka tu vei ira na veimatanitu me ra lewena na veiyalayalati oqo. Era umana vata na lawa kei vuravura ka viriviri bai ena veimatanitu me vakarawarawataka na cakacaka ni lawa. Na inaki ni veitokani vakalawa vakaoqo me kua ni drovaka e dua na veilewai mai na nona vanua ki na dua tale na vanua ka sega kina na lawa oqo.

Na bibi ni nodra veitokoni mai na veimatanitu e na Ceva ni Pasifika me baleta na veiyalayalati oqo, era a vakadonuya vata e na nodra bose cokovata na Pacific Islands Forum e na 1992 ka vakatokai me Honiara Declaration. Kuria oqo, na nona vakayagataka na Matabose Cokovata ni Veitaqomaki kei Vuravura na kaukauwa ni Wase VII me valuta kina na batikadi dauvakacaca (terrorism) e kena i balebale oya e na ruku ni SC Resolution 1373 sa dodonu vei ira na veimatanitu me ra sainitaka na veiyalayalati ni batikadi dauvakacaca ka veisautaka talega nodra lawa.

Dua na leqa levu e sotava tiko o Viti na nona tovolea tiko me toso vata kei na gagadre levu ni kena tabaki sobu na basulawa ena maliwa ni veimatanitu ka kerea tiko na matabose ni veimatanitu me taurivaka.

3.2 NA VEIYALAYALATI NI VEIMATANITU ME BALETA NA LAWA NI BASULAWA KEI NA KENA VEILEWAI

E sega ni se vakaturi ena gauna oqo me dikevi yadudua na veiyalayalati kece nei Viti e na waqa ni vakadidike oqo. Ia, e ka ni marau ni o Viti e dua vei ira na matanitu veitokoni ena viribai ni waigaga ca:

- Na 1961 Single Convention me baleta na waigaga ni mateni
- Na Matabose me baleta na waigaga ni uqemona ni 1971
- Na Matabose ni Veivoli Waigaga kei Vuravura ni 1988

E lewena talega na tolu na veiyalayalati ni batikadi dauvakacaca:

- Na Montreal Convention ni 1971 me baleta na bokoci ni vakacaca vei ira na veivukayaki e vuravura

- Na Hague Convention ni 1970 me baleta na kena bokoci na tauri vakaukauwa ni waqavuka e maliwalala
- Na Protocol to the Montreal Convention ni 1988 me baleta na kena tarovi na i vakayaco itovo kaukauwa ena veirara ni waqavuka.

(Ia, e sega ni lewena na ciwa tale na veiyalayalati ni batikadi dauvakacaca, ki na Transnational Organized Crime Convention ni 2000 se na kena lawatu me baleta na volitaki tamata, vesu tamata veilakoyaki, kei na volitaki yaragi lalai se na UN Convention Against Corruption ni 2002.

3.3 NA YALAYALA MAI ROMA

A vakadonuya ka sainitaka o Viti na Yalayala ni Mataveilewai Levu kei Vuravura mai Roma e na i ka 29 ni Noveba 1999. Sa dodonu me digia se segai me vakacuruma na veicala oqori ki na nona Penal Code, se bulia nona lawa vou me curu kina na basulawa ni veiyasai vuravura. Na veisau e sega soti ni dua na ka ni veiduitaitaki kei na bose a vakayacori mai Roma me vakayagataki kina na lawa ni gauna oqo. E sega dina ga na cala e na vuku ni matatamata e na lawa kei Viti, ka sega ni dua na lawa totolo e tiko me vakau e dua e cala vaqo ki na Mataveilewai levu kei Vuravura.

3.4 NA LAWA VAKARAUTAKI ENA PENAL CODE KEI NA VEILAWA TALE ESO ENA NODA VANUA

Na lawa mai na Penal Code ena gauna oqo e sega soti ni bau sasagataka tu me vakacuruma na veilawa vovou kei vuravura ka tabaki tu e na ivola oqo. Na lawa vakarautaki ga sa bau toka rawa oqo:

- Wase 69 ka vakamatatataka tu na cala ni vakamate matatamata
- Wase IX ka kena ulutaga na “Cala ni Cacaveiwekani vei ira na Veimatanitu Tani kei na Veisaututaki” ka okati kina e tolu na cala—“Vosavakacacataka e dua na Ravouvou” (Wase 70), “Vakacuruyaca ki Vanuatani” (Wase 71), kei na Wase 72, “Butako e Loma ni Wasawasa” (Wase 72)
- Wase VII ka tukuni tiko kina na “Sainitaki yaca lo, buli ilavo kaukamea, buli ilavo veva, ka muria lesu na lawa ka a bulia o Peritania ka volai tu e na International Convention for the Suppression of Counterfeiting Currency e na i ka 20 ni Epereli 1929
- Wase XI ka tukuni tiko kina na “Veivaqumi kei na Vakayagataka na itutu” ka veiraurau kei na UN Corruption Convention 2002

E dodonu me taurivaki talega ni lawa vakarautaki mai na Geneva Conventions Act (Colonial Territories) Order in Council 1959 e baleta tiko na cala ni veivaluvaluti.

Ena gauna vata oya e sa vakacuruma o Viti e vuqa sara na lawa ka kerei tiko kina me waki vata e so na lawa mai na matabose ni veimatanitu. Oqo e oka kina:

- Veiwasei me baleta na Criminal Matters Act 1997 (1998)
- Veiwasei me baleta na Criminal Matters (Amendment) Bill
- Na itukutuku ni veilewai mai na Crime Act 1998
- Na lawatu ni Nona Vakau lesu e dua ni 2003 (sega ni taurivaki)
- Lawatu ni Waigaga ni Veivakamatenitaki ni 1938
- Na I Vakaro ni Waigaga ni Veivakamatenitaki ni 1990
- Na lawatu ni Kasitaba ni 1968
- Na lawatu ni Wainimate kei na Paisonni ni 1938
- Na I Vakaro ni Waigaga ni Veivakamatenitaki ni 1991 (sega ni taurivaki)
- Na lawatu ni Tarovi ni Waigaga ni 2004
- Na lawatu ni Veitaqomaki ena Veivukayaki e macawa ni 1994
- Na lawatu ni Curuvania ni 2004
- Na lawatu ni Volatara ni Curuvania ni 2002

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

E sa tu vakarau tu na Matabose me solia nona veitokoni taucoko ki na lalawaka ni veimatanitu tani me baleti Viti ka gadrevi tiko kina na vaqacotaki ni veilawa oqo me veiganiti kei na lawa mai na veimatanitu. Ia, e dodonu me kilai deivaki ni na vakilai na dredre ena kena segati me vakacurumi na veilawa ni veimatanitu vakaoqo ena ruku ni Crimes Bill kei na Criminal Procedure Act.

Ena ciqoma na Matabose na vakatutu e na tikina oqo. Na rai oqo ena veiwekani kei na:

- Dua ga na lawa se veilewai ni basulawa sa tu rawa ka rawa ni veiganiti kei na lawatu ni veimatanitu tani ka rawa ni vakayagataki e Viti
- Dua ga na tikina vakarautaki ni Lawatu ni Basulawa, Criminal Procedure Act se Lawatu ni Veitotogitaki ka rawa ni solia na roka dina ka veiganiti kei na lawatu ni veimatanitu tani
- Dua ga na lawa vakaturi ka sa namaki tiko me na cokota vata na veilawa oqo ka na sega kina ni yaga me dikevi lesu e na lawa vou
- Kei na so tale na ka se raivou ka na rawa ni vukea na kena uqeti na nona veitokoni o Viti e na buturara ni bulilawa e vuravura.

TABANA E 4 NA ULUTAGA BIBI ESO KA VEIWEKANI KEI NA LAWANI DODONU NI TAMATA YADUA KEI KOYA KA BEITAKI

Na Yavu ni Vakavulewa nei Viti e sa kovuti tiko kina na dodonu, galala kei na veitaqomaki e na vakasama ni lawa ni basulawa. Ka kece oqori ena taurivaki ena veitikina e na gauna ni vakadidike lesu oqo.

Kena ikuri e na Yavu ni Vakavulewa, sa dodonu me rokovi na lawa virikotori mai na veimatanitu tani ka okati ira na kau cake mai me ra mai veilewaitaki e na mataveilewai ni basulawa. Na dodonu tale eso e okati ira na marama, gone lalai kei ira na lewenivanua ka ra gadreva tu na veitaqomaki main a lawa kei Viti. Na veiyalayalati oqo e oka kina:

1. *Na i Vakaro ni Dodonu Vakamatatamata kei Vuravura*

Dina ga ni ra vakarautaki na veitikina oqo me baleti keda raraba, e matata tu ni ra a sega ni volai me baleti ira na vesu tu, ia e sega ga ni baleti ira vakatabakidua.

Ia, era ka bibi sara ka sa dodonu me da tugana ki lomada ena vakadidike oqo ka vakayagataka sara vakavinaka.

E na kena i vosavosataki na dodonu eso e vaka oqo ne:

- Tamata kece e tu nona dodonu me bula, tu galala ka taqomaki
- Segga ni dua me vakabobulataki se vakacakacakataki vakaukauwa
- Segga ni dua me vakasaurarataki, vakamanumanutaki se itovo lolovira
- Tamata kece e tu nona dodonu me kilai ena mata ni lawa
- Segga ni dua me vesuki vakaukauwa se lokamu
- Na veilewai me caka vakasavasava ka segga kina na veivakaduiduitaki
- Me kua ni dua e lewai main a nona bula galala ni veitaratara
- Tamata kece me soli na galala me vakasama, vakatulewa se lotu...ka vakaraitaka nona lotu se vakabauta e na itovo ni veiqaravi, vakavuvuli, sokalou se vakatatabu
- Tamata yadua e tu nona dodonu me vuli

2. *Lawatu ni Matabose Cokovata ni Veimatanitu me Baleta na Veivakaduiduitaki kece sara vei ira na Marama (CEDAW)*

3. *Lawatu ni Matabose Cokovata ni Veimatanitu me baleta na Dodonu ni Gone*

x. *Lawa Raraba me Baleta na Nodra Maroroi na Kaivesu (Virikotori mai Geneva ena 1955)*

Na lawa oqo e segga ni vakamatataka sara na ivakarau ni nodra qaravi na kaivesu ia tovolea ga me vakamacalataka na iwalewale rawarawa duadua ni nodra qaravi kei na cicivaki ni valeniveivesu.

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

E sa nuidei tu na Matabose ni na solia taucoko nona veitokoni ki na sasaga ni tuvalawa mai vanua tani me baleta na lawa ni basulawa e Viti

Sa tu vakarau tu na Matabose me ciqoma na vakatutu kece sara me baleta na tikina oqo. Na nanuma oqo ena umana vata:

- E dua ga na lawa se lawa ni basulawa ka veicoqacoqa kei na dodonu ni lewenivanua e Viti
- E dua ga na tikina ni Lawatu ni Basulawa, Lawatu ni Veilewai kei na Lawatu ni Totogi kei na Kanakuita sa volai tale ka rawa ni solia na veitokoni ena kilai ni dodonu oqori.
- Kei na so tale na ka ka rawa ni uqeta na nodra kilai kei na dodonu vakamatatamata ena vakasama vakalawa e Viti.

MATABOSE NI VEISAUTAKI NI LAW A E VITI

DIKEVI LESU NI LAWATU NI TOTOGI KEI NA LAWATU NI VEILEWAI

PEPA NI ULUTAGA No. 3

VEISAU ME BALETA NA TAU NI TOTOGI KEI NA VAKATAULEWA

TABANA E 1-VAKAMACALA TAUMADA

1.1 Na Vakadidike Lesu

Ena ruku ni wase 5(2) ni Lawatu ni Matabose ni Kena Vakavoutaki na Lawa e Viti, na Vunilawa ka Minisita ni Lewadodonu, ko Seneta Qoriniasi Bale, e sa solia na Lawatu ni Totogi (Cap 17) kei na Lawatu ni Veilewai (Cap 22) ki na Matabose ni Kena Vakavoutaki na Lawa me dikevi lesu tale mada.

1.2 Na Kena i Naki

Na kena i naki me dikeva tale vakamatailalai na Lawatu ni Totogi kei na Lawatu ni Veilewai ka vakavoutaka ka vakatututaka na veisau ena:

- Cala kecega
- Totogi kei na Kuita
- Vakataulewa
- Vakavala kisi
- Veilewai ni basulawa

Na vakatutu oqo e dodonu me ilova ka sauma na taro me baleta na draki ni bula,i tuvatuva, I vakarau kei na I tovo ni qaravi lawa e Viti.E namaki ni vakatutu ni veisau e basika mai na vakadidike lesu oqo ena solia vei Viti na lawa ni basulawa kei na kena veilewai ka veiganiti kei na gagadre nei Viti nikua kei na veisiga ni mataka.

Na lawa me baleta na lawa ni veilewai sa dodonu me:

- Raica ni veilawataki vakasavasava e dua ka beitaki tiko
- Taqomaka na nona dodonu kei na galala o koya ka beitaki se kasamitaki
- Vakarautaka na veivaqaqai kei na veilewai e laurai ni savasava, totolo ka maucokona vinaka.

1.3 Gauna Yalataki ni Vakadidike Levu

E dodonu me solia yani nona I otioti ni ripote na matabose salavata kei na kena vakatutu ni veisau ka vaka kina na lawa vakaturi se lalawa ni veisau ki vua na Vunilawa ka Minisita ni Lewadodonu ni bera se ena i ka 31 ni Tiseba,2006.

1.4 Na Nodra Digitaki na Daunivakasala

E na wase 3(6) ni Lawatu ni Matabose ni veisautaki ni Lawa, na Vunilawa e sa digitaki Ross Ray QC, David Neal SC kei Graham Powell me ratou vakasalataka na Matabose e na Vakadidike Lesu oqo.

TABANA E 2—VAKAMACALA TAUMADA

Vakamacala Taumada

Na veika e kunei ena pepa oqo e vakarautaki tu me vakavure veitalanoa kei na ciqomi lesu ni vakasama. O iratou na Daunivakasala e ratou kena veli na tabana oqo, vakabibi vei:

- Ross Ray QC e dua na toanivala ena buturara ni vakavala kisi ka digitaka me Queens Counsel ena 1996. A taura taumada tu na itutu vakajeameni ni Victorian Bar Council ka sa na vakarau taura oqo na itutu vakaperesitedi ni Australian Law Council.
- David Neal SC a taura tu na itutu vakomisina ni Victorian Law Reform ka dua vei ira na vola na Criminal Code Act ni 1995 me baleta na Commonwealth of Australia.
- Graham Powell e dua na kena dau ena tuvai vakamatau ni lawa kei Viti ka vaka kina e na veivanu ena Ceva ni Pasifika.

Ia, e levu sara na ka e rawa ni vulici ka tugani mai na veivakasama e na noda vanua ka sa dola tu na kena katuba me na ciqomi. Na vakasama kecega era na ka ni vuli kei na tikina kecega e tauri ena ciqomi ka toqai

2.3 Na Lawa kei Viti

Na Wase VI ni Lawatu ni Totogi e lawa ni “tau totogi”. Na veisau ka a caka kina ena 2002 e bokoci kina na “totogi kuna” mai na wase 24 kei na veitikina tale eso. E sa vakarota talega na Mataveilewai ni veivakanakuitataki e cala vaka Yavu ni Vakavulewa. Na veitikina tale e so mai na Lawatu:

- Bala ki valeniveivesu
- Rube vakawawa na i totogi—wase 29
- Kaukauwa ni mataveilewai me vakuria na i totogi ena gauna ni rube vakawawa—wase 30
- Mataveilewai e dodonu me soli kina na i totogi rube vakawawa—wase 31
- Kunei na cala tale eso—wase 32
- Totogi lailai duadua ni cakacaka mate—wase 33
- Totogi ilavo—wase 35
- Vesu na ka e taukeni—wase 36
- Rube na i totogi ni bala ki valeniveivesu ni saumi na ilavo—wase 37
- Yalayala me vesu na ka e taukeni—wase 38
- Sausaumi ni oti na yalayala—wase 39
- Sausaumi ni sa soli oti na waradi ni bera na yalayala—wase 40
- Vosa bubului ni tiko vakamalua—wase 41
- Vosa bubului ni lesu mai me mai tau na itotogi—wase 42
- Me vakayagataki na CPC e na vosa yalayala—wase 43
- Talaci na kisi sega ni vakasuina—wase 44
- Totogi raraba ni cala lalai—wase 47
- Totogi me baleta na kaivesu e dro e na gauna e tobo tale kina—wase 48
- Vesu na iyaya me itotogi—wase 49

Na lawa tale eso ka okata na itotogi me ra vakacurumi ki na lawa ni basulawa:

- Lawatu ni soli itotogi tuvakarau (Cap.22) 1952
- Lawatu ni cakacaka suka ni 1994
- Lawatu ni nodra vakacokotaki na basulawa (Totogi sega ni yaga) 1997

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

Ena rairai vakatura na Matabose me volai e tolu na lawa vovou. Sai iratou oqo:

- Dua na Lawatu vou ni Basulawa
- Dua na Lawatu matata ni Veilewai
- Lawatu vou ni Totogi kei na Vakataulewa

E namaka tiko na Matabose ni na duidui na nanuma ni tamata me baleta na virilawa oqo ka sat u vakarau tu me ciqoma se vinaka se ca.

Kenai kuri, e sa tu vakarau tale tu ga na Matabose me ciqoma na veilawa tale eso ni gauna nikua, kei na dua ga na lawa vakaturi mai na dua na isoqosoqo, ka veiwekani kei na tautotogi kei na vakatulewa ni mataveilewai.

TABANA E 3—SO NA I ULUTAGA BIBI

1.4 NAI TUVATUVA NI LEWA E TAU NI GAUNA NIKUA

Oqo na i tuvatuva ni lewa e tau ka a kau cake mai na mataveitalanoa. E dodonu me nanumi tiko ni levu vei ira na i soqosoqo duavata era taroga na maucokona ni veitikina oqo baleta ni lailai tu mada ga veitokoni vakatabacakacaka ena vukudra kei na kena i kolo. Na i totogi tuvakarau kei na cakacaka suka e rua na i totogi ka kunei e na loma ni lawa oqo. Sai ira oqo:

- Totogi ilavo
- Saumi vakailavo o koya e vakamavoataki (ka na rairai kau mai na i totogi ilavo se saumi vakadodonu ga)
- Na lewa ni totogi tuvakarau
- Wase 41 na bubului ni yalovinaka kei na tiko malua
- Wase 42 na bubului ni lesu tale me tau na i totogi ke kacivi tale
- Bala ki valeniveivesu
- Kaukauwa ni rube totogi me dua na yabaki
- Lewa ni cakacaka suka ena ruku ni Lawatu ni cakacaka suka
- Talaci na kisi boko talega na cala
- Talaci na kisi boko na cala bubuluitaki
- Talaci vakadua na kisi sega ga ni boko na cala

Me vaka sa vakaraitaki tu oqori e cake e dodonu me taurivaki ena vakasama cecere kei na kena yaga na soli itotogi tuvakarau kei na cakacaka suka. Na ivesu talega me dau qarauni na kena soli baleta ni levu era sega ni dau maroroya na ka lavaki yani.

E so talega na gauna e dau qarauni na kena tau na itotogi bala ki valeniveivesu baleta ni dau laki vakasukai totolo mai kina me ra cakacakataka ga na kedra itotogi e tautuba. E sa dau laurai talega ni so vei ira na turaganilewa era dau sogoti ira na sa cala me 14 na siga ni bera ni tauca na itotogi me sosomitaka na itotogi lailai duadua.

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

Na Matabose e gadreva tiko na nanuma ni lewenivanua me baleta na tau totogi ena gauna oqo. E tu vakarau tale tu ga me ciqoma na vakasama vovou ni tau totogi ka rawa ni vakacurumi ki na lalawa vou ni bulilawa oqo.

3.2 SOLI VAKATIKINA NA I TOTOGI TUVAKAWAWA ME DUA NA TALEGA NA SALA NI TAUTOTOGI

E na gauna oqo e sega tiko ni dau soli vakatikina nai totogi tu vakawawa. Wase 29 ni Lawatu ni Totogi e sega ni tukuna tiko e dua na tikina me tau kina na itotogi tau vakatikina ga. Na kaukauwa ena wase 29 e rawa ga ni vakayagataki ke yabaki 2 se lailai na itotogi.

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

Ena rairai vakatura na Matabose me ra tauca na mataveilewai na itotogi vakatikina ga me itotogi. Na nanuma ni lewenivanua ena tikina oqo ena ciqomi.

3.3 NA VAKAYAGATAKI NI TAU TOTOGI ME I SOSOMI NI TOTOGI LAVO

E levuna mataveilewai mai Ositerelia, kei na veimataniu veiwekani, era sa vakayagataka tiko e dua na i lavelave vou ni tau totogi ni basulawa. Na totogi e sa sosomitaka na totogi ilavo. Me vakataki Samoa, na totogi e \$100-00, ka rawa ni dikevi tale ka veisau vakalawa ena dua ga na gauna. Na ka e vinaka kina ni totogi ilavo kece e tau vakalawa e rawa ni vakatuburi me veiganiti kei na tubu vakailavo ni mataniu (inflation). Mai Vikatoria, e vakarautaki me ganita na tubu vakailavo, ia na Matabose ena rairai sega ni vakatura me caka vakakina.

Kevaka e vinakati me vakacurumi na mataqali totogi vakaoqo ki na lawa ni basulawa kei Viti, na veitikina oqo e dodonu me taurivaki:

- Na totogi ilavo kece vakalawa sa dodonu me dikevi tale. Dua na itotogi ilavo e tau ena gauna oqo ka sa laurai ni lutu vakaca sara, sa dodonu me vakatuburi ki na dua na gede vinaka.
- Sa dodonu talega me vakadeitaki e dua na umailavo (me vaka e FJ\$100). Oqo e rawa ni dua na itotogi ilavo rawarawa duadua e tau.
- Me dua na kena ivakavakarau vinaka me taurivaki kina na itotogi oqo ena gauna e gadrevi kina.

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

Ena rairai vakatura na Matabose me vakacurumi ki na lawa kei Viti na mataqali totogi vakaoqo ena ruku ni lawatu vou ni Totogi kei na Vakatalewa. Ena rairai kuria ena nona vakatutu:

- Me vakadeitaki na itotogi ilavo me FJ\$100
- Ni totogi ilavo e rawa ni vakatuburi vakalawa
- Me kua ni dua na isema totolo ni totogi ki na tubu vakailavo

Na nanuma kece e na vakatutu oqo ena ciqomi.

3.4 NA ROKA TALE ESO NI LAWATU NI TOTOGI KEI NA VAKATAULEWA

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

Ena rairai vakatura na Matabose me xxx

3.5 VAKACOKOTAKI KA SAUMI LESU O KOYA E VAKAMAVOATAKI

E sega soti ni levu na gacagaca ni lawa ena gauna oqo ka qarava na nodra vakacokotaki na vakamavoataki se vakacacani nodra iyau ni vakayacori na itovo kaukauwa vei ira. Na gacagaca oqo e oka kina na:

- Wase 163 ni CPC e vakarautaka na sasaga ni veivakaduavatataki ena so ga na kisi. Na veisorosorovi oqo e dau okati kina na veivakacokotaki.
- Wase 164-168 ni CPC e baleta tiko e levu na gacagaca ka okati kina na iyau e butakoci. Oqo e oka kina na vakalesui ni iyaya ka butakoci vua na kena itaukei.

E sega ga ni dua na gacagaca vakalawa ena Wase VI ni Lawatu ni Totogi ka okata na itotogi ka tukuna tiko na dodonu nei koya ka vakamavoataki me vakacokotaki ka rawa ni vakacurumi ena gauna e tau kina na lewa.

E kena i rairai ga ni veitikina oqo ena rawa ni qai qaravi ena gacagaca vakalawa ka taurivaka na veisorosorovi vakavanua ena gauna ni veilewai, kevaka e kunea na veitokoni raraba na tikina oqo. Raica na pepa ni ulutaga No. 4

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

E sureta tiko na Matabose na nodra nanuma na lewenivanua ena tikina oqo ka na rairai dusimaka tiko na veitikina oqo:

- Dua ga na lawa ena gauna nikua ka tukuni tiko kina na nodra vakacokotaki ka vakalesui nodra iyau na butakoci
- Dua ga na kaukauwa se veivakarautaki me baleta nona dodonu o koya e vakacacani nona iyau me maroroi vakakina
- Dua ga na ka ka rawa ni vakataotaka na veilewai me tauca na lewa ni veivakacokotaki ena vakasama ni lawa oqo.
- Kei na so tale na ka e veiganiti

MATABOSE NI VEISAUTAKI NI LAW A E VITI

DIKEVI LESU NI LAWATU NI TOTOGI KEI NA LAWATU NI VEILEWAI

PEPA NI ULUTAGA NO.4

VAKASAMA NI KENA COKOVATA NA VEILEWAI VAKAMATANITU KEI NA VEILEWAI VAKAVANUA

TABANA E 1—VAKAMACALA TAUMADA

1.1 Na Vakadidike Lesu

Ena ruku ni wase 5(2) ni Lawatu ni Matabose ni kena Vakavoutaki na Lawa e Viti, na Vunilawa ka Minisita ni Lewadodonu, ko Seneta Qoriniasi Bale e sa solia na Lawatu ni Totogi(cap 17) kei na Lawatu ni Veilewa (cap 22) ki na Matabose ni kena vakavoutaki na Lawa me dikevi lesu tale mada.

1.2 Na kena i Naki

Na kena I naki me dikevi tale vakamatailalai na Lawatu ni Totogi kei na Lawatu ni Veilewai ka vakavoutaka ka vakatututaka na veisau ena:

- Cala kecega
- Totogi kei na kuita
- Vakataulewa
- Vakavala kisi
- Veilewai ni basulawa

Na vakatutu oqo e dodonu me ilova ka sauma na taro me baleta na draki ni bula, i tuvatuva, i vakarau kei na i tovo ni qaravi lawa e Viti.E namaki ni vakatutu ni veisau e basika main a vakadidike lesu oqo ena solia vei Viti na lawa ni basulawa kei na kena veilewai ka veiganiti kei na gagadre nei Viti nikua kei na veisiga ni mataka.

Na lawa me baleta na lawa ni veilewai sa dodonu me:

- Raica ni veilewaitaki vakasavasava e dua ka beitaki tiko
- Taqomaka na nona dodonu kei na galala o koya ka beitaki se kasamitaki
- Vakarautaka na veivaqaqai kei na veilewai e laurai ni savasava, totolo ka maucokona vinaka.

1.3 Gauna Yalataki ni Vakadidike Levu

E dodonu me solia yani nona i otioti ni ripote na matabose salavata kei na kena vakatutu ni veisau ka vaka kina na lawa vakaturi se lalawa ni veisau ki vua na Vunilawa ka Minisita ni Lewadodonu ni bera se ena i ka 31 ni Tiseba,2006

1.4 Nodra Digitaki na Daunivakasala

E na wase 3(6) ni Lawatu ni Matabose ni Veisautaki ni lawa, na Vunilawa e sa digitaki Ross Ray QC David Neal SC kei Graham Powell me ratou vakasalataka na Matanitu e na vakadidike lesu oqo.

TABANA E 2—VAKAMACALA TAUMADA

2.1 Vakamacala taumada

Na veika e kunei ena pepa oqo e vakarautaki tu me vakavure veitalanoa ka ciqomi lesu talega. O iratou na Daunivakasala e ratou kena veli na tabana oqo, vakabibi vei:

- Ross Ray QC e dua na toanivala ena buturara ni vakavala kisi ka digitaki me Queen Counsel ena 1996. A taura taumada tu na itutu vakajeameni ni Victorian Bar Council ka sa na vakarau taura oqo na itutu vakaperesitedi ni Australian Law Council
- David Neal SC a taura tu na itutu vakomisina ni Victorian Law Reform ka dua vei ira na vola na Criminal Code Act ni 1995 me baleta na Commonwealth of Australia
- Graham Powell e dua na kena dau ena tuvai vakamatau ni lawa kei Viti ka vaka kina e na veivanuyanu ena Ceva ni Pasifika.

Ia, e levu sara na ka e rawa ni vulici ka tugani mai na veivakasama e na noda vanua ka sa dola tu na kena katuba me na ciqomi. Na vakasama kecega era na ka ni vuli kei na tikina kecega e tauri ena ciqomi ka toqai.

2.2 *Na Dodonu kei na Galala e na ruku ni Yavu ni Vakavulewa kei Viti*

E tu e vica na gacagaca vakalawa ena Yavu ni Vakavulewa kei Viti ka tokona na yavu kei na kena rawa ni vakayagataki na itovo vakavanua ni dua na matatamata e Viti, vakabibi vei ira na i Taukei, Rotuma kei ira na Banaban.

Na gacagaca vakalawa oya sai ira oqo:

Na Dodonu ni Raici Vakatautauvata ena mata ni lawa

Na dodonu ni raici vakatautauvata ena mata ni lawa e Viti e sa volai tu ena wase 38. Ia, e tu e levu na ka ka vakamatatataka na kena vakayagataki na dodonu oqo. Oqo:

Sega ni dua na lawa e rawa ni voroka na dodonu oqo kevaka e “vakadoya e dua me caka se tarovi na veilewai ni sa vakayacori oti na veisorosorovi vakavanua ena matanitu me wali kina na leqa”—wase 38(7) (d).

Dua na lawa se dua na tabacakacaka ka vauci vakalawae rawa ni yalana na galala ni dodonu oqo me rawa ni ganita na maroroi ni bula vakavanua ni Taukei, Rotuma kei ira na Banaban...” –wase 38(9)

Na Lawa ni iL Tovo Vakavanua kei na Dodonu ni Lewa Vakavanua

Ena wase 186 ni Yavu ni Vakavulewa e virikotori tu kina ni sa dodonu vua na Bose Lawa me “vakarautaka na gacagaca vakalawa ni kena vakayagataki na itovo vakavanua vakaitaukei”. Ena gauna vata oqori sa dodonu kina vua na Bose Lawa “me rokova na nodra itovo, valavala vakavanua, kena vakayagataki, kei na ka era vakamareqeta na iTaukei kei ira na Rotuma.”

2.3 Na Lawa Tale eso e Viti

Lawatu ni Basulawa—wase 163 Uqeti ni Veivakaduavatataki

E rawa ni vakarawarawataka na mataveilewai nai wali ni leqa ena kena vakarautaka e dua na gaunisala rawarawa ni veisorosorovi me saumi lesu kina na ilavo. Oqo e rawa ga ni caka ena veigauna oqo:

Ke cala ni curuma vakatawadodonu e dua na lomanibai, vacuvacu, veivakamavoataki, se dua ga na inakinaki ni veivakamavoataki ena ruku ni Lawatu ni Totogi.
Me dua na cala e okata e dua na tamata se nona iyaya e dua
Me kua ni vakaikuritaki

Ena veikisi vakaoqo na veilewai e rawa ni vakarubeci se talaci.

2.4 Wali ni Leqa—Ripote ni Mataveilewai Vakavanua ena Veiyasai Viti

A vakarautaka e dua na ripote ena vukudra na Bose Levu Vakaturaga ko Ratu Filimone Ralogaivau. Oqo e coka tiko e vica na ulutaga bibi ka vakarautaka tale tikoga e vica na kena iwali vinaka. Na lewe ni ripote oqo kei na vakatutu e vakaoqo:

- Na Yavu ni Vakavulewa e vakarota na Boselawa me bulia na lawa ka solia na dodonu ni kena vakayagataki na itovo vakavanua me walia na leqa.
- E vinakata talega na Yavu ni Vakavulewa na nanumi vakatautauvata ena mata ni lawa ka vakarautaka talega na gacagaca me baleta na veimatatamata ena noda vanua.
- Na mataveilewai vakaitaukei e sa balolo tu ga ni vakanananu ka sa sega nona tikina ena bula vakavanua ena gauna oqo.
- Na veisau kece vakaoqo e sa dodonu me tiki ni lawa ni gauna oqo.
- Ena rairai taurivaki na ivakasala mai Ositerelia me baleta na nodra veilewaitaki na itaukei ni vanua oya.

- E sa taurivaki talega ni gauna era sa vakavoutaka taucoko kina nodra lawa na veimatanitu mai Ositerelia, o Vikatoria ga e sa raica rawa na bibi ni kena vakarautaki vakamatau na veisau ena lawa oqo.
- Ena duidui beka ga na kena ivalavala e na veikoro vakavavalagi kei na taudaku ni veikoro vakavavalagi.

E vakavinavinakataki ira na veitokoni ena veisau ni lawa oqo na Matabose.

TABANA E 3—SO NA TIKINA BIBI

3.1 ME KUA NA VEICOQACOQA

Levu vei ira na kena dau ena lawa kei Viti era duavata me kua ni veicoqacoqa e rua na mataqali lawa. Ke dua na veisau me caka me caka ena loma ni lawa kei Viti.

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

Ena rairai vakatura na Matabose na veiveisau vakaoqo ka na rairai tovolea me vakarautaka gacagaca vakalawa me baleta na veisau oqo ena Lawatu ni Veilewai kei/se na Lawatu ni Totogi kei na Vakataulewa. Oqo ena rairai caka ena gaunisala ni veitaratara raraba ka sega ni biu tu ga vakaiumauma. Kena ibalebale oya, ena rawa ni soli e dua na ivakaro vei ira na veitabana vakalawa me ra vakayarayarataki na iliuliu vakavanua me ra vakaitavi ena veilewai. Na kena gacagaca kei na kena cicivaki ena vakatau vua na mataveilewai ena kena ivalavala ga era kila ni veiganiti.

E surera tu na Matabose na nodra nanuma na lewenivanua

3.2 VAKACURUMI NA VEISAU ENA GACAGACA VAKALAWA NI GAUANA OQO

Me vaka sa taurivaki rawa ena Pepa oqo na veisau vakaoqo ena sega ni vakatara me vakaduri e dua na gacagaca ni lawa vou. Na i tavi oqo me vakadonuya na mataveilewai me vakacuruma na veiveisau oqo ki na kena gacagaca. E kenai rairai ni na vakamuri na kena i valavala mai Ositerelia ka na kovuta vakarauta ga na veitikina oqo:

- Na vakatulewataki ni itotogi e veiganiti
- Na moici ni totogi vei ira na cauravou gone era cala me ra kua kina ni bala ki valeniveivesu kei na kena revurevu ca.
- Na vakasama ni lewadodonu ni veivakatusai ka rawa ni vakaitavi kina o koya ka vakaleqai kei na veitabana vakaitikotiko eso me ra vakatulewataka na nodra totogitaki na vakacalai.

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

E sa t u vakarau tu na Matabose me ciqoma na nanuma ni lewenivanua ena tikina oqo ka na coka na veivakasama oqo:

- Na kovuti ni vakasama ni kena vakadonuya na veisau oqo na nodra vakaitavi na mata mai na veitikotiko ena veilewai
- Na leqa eso ka rawa ni basika mai na veisau oqo kei na veika e rawa ni caka me vakalailaitaka sobu se walia.

3.3 NA GACAGACA VAKACAKACA KEI NA VEIVUKE ME RAWA KINA VAKAVINAKA NA VEISAU

Na Ripote nei Ralogaivau e vakamatatataka tiko na gagadre sa koto me navuci vakamatau na veisau oqo, vakabibi na ituvatuva eso ka rawa ni taurivaki me levu na ka vinaka e basika mai kina. Oqo na veika e taurivaki rawa:

- Na vakarautaki ni vakasala vakalawa vei ira na beitaki ni bera ni ra vakadinadinataka nodra cala ka vakayagataka na veisau oqo
- Na nona solia na gauna na Mataveilewai me rogoci na kisi ka rawa ni ra tiko talega kina na iliuliu vakavanua.
- Nodra digitaki vakamatau na vakaitavi ena cakacaka ni veisau oqo
- Na taurivaki kei na cabori ni itukutuku vuni me baleta e dua ka beitaki tiko
- Nodra vuli na Turaganilewa me rawa kina ni ra vakayagataka vakamatau na lawa vou oqo
- Na kena laurai kei na kena vakadonui na mataqali totogi tale eso
- Na vakatulewa me baleta na cakacaka ni lawa e loma kei na taudaku ni koro vakavavalagi
- Na vakavinavinaka levu me baleta na cakacaka ni vakayagataki waigaga, veivaqaseni kei na dravudravua ena basulawa kei na kena qarai na kena iwali ena mataveilewai.

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

E sega ni nanuma cala na Matabose na kena vakavurei kei na ulutaga e veiganiti ka rawa ni vakadeitaka na vinaka se malumalumu ni sasaga vakaoqo. Na Matabose e sa taura rawa tiko na dredre e sotava tiko na tabana ni totogi qaqarauni e Viti, kei na lailai ni kedra i wiliwili na kena vakaillesilesi. Ia, na Matabose ena rairai vakatura me vakaduria na veilawa vakaoqo na veigacagaca eso ka rawa ni vakayagataki kina na sasaga oqo, dina ga ni na qai taurivaki ena dua na gauna mai muri, ka sa tiko talega kina na kena ikolo.

E veisureti tale tu ga na Matabose me ciqoma na nanuma ni lewenivanua ena veitikina oqo.

3.4 NA KA E LAVAKI E NA KENA VAKAYAGATAKI NA VEISAU OQO

Na Ripote nei Ralogaivau e tukuna tiko ni “Mataveilewai ni Nunga” mai Ositerelia e dau vakayagataki ga kevaka e vakadinadinataka nona cala o koya e cala ka vakadonuya me rogoa na Mataveilewai ni Nunga na nona kisi.

E vakabauta na Matabose ni gacagaca vou oqo e rawa ni vakataotaka na mataveilewai ka tarova na sasaga ni nodra okati na iliuliu vakavanua me ra vakaitavi e na veilewai. Ena rawa talega ni vakadonuya e dua e beitaki tiko me kua ni veilewai vakaoqo baleta ni sega ni vinakata me ratou raici koya na iliuliu.

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

E sureta tiko na nodra nanuma na lewenivanua na Matabose ena vuku ni tikina oqo ka na rairai coka na veivakasama oqo:

- Me vakayagataki se segai na veisau vakalawa oqo ena gauna e vakadinadinataka nona cala o koya e beitaki?
- Me vakayagataki se segai na veisau vakalawa oqo ke vakadonuya o koya e beitaki?
- Me vakatauca nona lewa na turaga se maramanilewa me vakayagataka se segai na veisau vakalawa oqo kevaka e raica ni ganita na itotogi ka moica me kua na bala ki valeniveivesu?
- Me kerea e dua e veilewaitaki tiko me vakayagataki se segai na veisau vou oqo ena nona kisi taucoko se ena so ga na tikina?
- Me kerea na iliuliu vakavanua me vakayagataki se segai na veisau vou oqo vei ira eso ka beitaki se vakatabakidua ga ki na so na cala?
- Kei na veitikina tale eso.

MATABOSE NI VEISAUTAKI NI LAW A E VITI

DIKEVI LESU NI LAWATU NI TOTOGI KEI NA LAWATU NI VEILEWAI

PEPA NI ULUTAGA NO.5

VEISAU NI KAUKAUWA E SOLI VUA NA OVISA KEI NA KENA GACAGACA

TABANA E 1—VAKAMACALA TAUMADA

1.1 Na Vakadidike Lesu

Ena ruku ni wase 5(2) ni lawatu ni Matabose ni kena vakavoutaki na Lawa e Viti, na Vunilawa ka Minisita ni Lewadodonu, ko Seneta Qoriniasi Bale, e sa solia na Lawatu ni Totogi (cap 17) kei na Lawatu ni veilewai (cap 22) ki na Matabose ni kena vakavoutaki na Lawa me dikevi lesu tale mada.

1.2 Na kena i Naki

Na kena i naki me dikevi tale vakamatailalai na Lawatu ni Totogi kei na Lawatu ni Veilewai ka vakavoutaka ka vakatututaka na veisau ena:

- Cala kecega
- Totogi kei na kuita
- Vakataulewa
- Vakavala kisi
- Veilewai ni basulawa

Na vakatutu oqo e ilova ka sauma na taro me baleta na draki ni bula, i tuvatuva, i vakarau kei na i tovo ni qaravi lawa e Viti. E namaki ni vakatutu ni veisau e basika mai na vakadidike lesu oqo ena solia vei Viti na lawa ni basulawa kei na kena veilewai ka veiganiti kei na gagadre nei Viti nikua kei na veisiga ni mataka.

Na lawa me baleta na lawa ni veilewai sa dodonu me:

Raica ni veilewaitaki vakasavasava e dua ka beitaki tiko

Taqomaka na nona dodonu kei na galala o koya ka beitaki se kasamitaki

Vakarautaka na veivaqaqai kei na veilewai e laurai ni savasava, totolo ka maucokona vinaka

1.3 Gauna Yalataki ni Vakadidike Levu

E dodonu me solia yani nona i otioti ni ripote na matabose salavata kei na kena vakatutu ni veisau ka vaka kina na lawa vakaturi se lalawa ni veisau ki vua na Vunilawa ka Minisita ni Lewadodonu ni bera se ena i ka 31ni Tiseba, 2006

1.4 Nodra Digitaki na Daunivakasala

E na wase 3(6) ni Lawatu ni Matabose ni veisautaki ni Lawa, na Vunilawa e sa digitaki Ross Ray QC, David Neal SC kei Graham Powell me ratou vakasalataka na Matabose e na vakadidike lesu oqo.

TABANA E 2—VAKAMACALA TAUMADA

2.1 Vakamacala taumada

Na veika e kunei ena pepa oqo e vakarautaki tu me vakavure veitalanoa ka ciqomi talega na vakatutu. O iratou na Daunivakasala e ratou kena veli vakabibi vei:

- Ross Ray QC e dua na toanivala ena buturara ni vakavala kisi ka digitaki me Queen Counsel ena 1996. A taura taumada tu na itutu vakajeameni ni Victorian Bar Council ka sa na vakarau taura oqo na itutu vakaperesitedi ni Australian Law Council
- David Neal SC a taura tu na itutu vakomisina ni Victorian Law Reform ka dua vei ira na vola na Criminal Code Act ni 1995 me baleta na Commonwealth of Australia
- Graham Powell e dua na kena dau ena tuvai vakamatau ni lawa kei Viti ka vaka kina e na veivanuyanu ena Ceva ni Pasifika

Ia,e levu sara na ka e rawa ni vulici ka tugani mai na veivakasama e na noda vanua ka sa dola tu na kena katuba me na ciqomi. Na vakasama kecega era na ka ni vuli kei na tikina kecega e tauri ena ciqomi ka toqai.

Na Veitikina ka Virikotori tu ena Yavu ni Vakavulewa

Sa dodonu me rokovi na Yavu ni Vakavulewa kei Viti ena kena maroroi ka vaqaqacotaki na virilawa vakamatanitu tani. Oqo e oka kina na veitikina ka virikotori tu ena yavu cokovata ni veimatanitu.

Wase 3—me rokovi na sasaga ni kena uqeti na dodonu vakamatatamata kei na vakadewataki ni Yavu ni Vakavulewa

Na veitikina ka virikotori tu ena kena rokovi ka vakaukauwataki kina na dodonu vakamatatamata yadua:

Wase 22—tamata yadua e tu nona dodonu me bula ka sega ni dodonu me tarovi vakaukauwa

Wase 23—Na dodonu ni nona galala e dua me vakamatatataki

Wase 24—Na galala mai na veivakacakacakataki kei na bobula

Wase 25—Na galala mai na itovo lolovira kei na veivakamanumanutaki

Wase 26—Na galala mai na vaqaqara tawadodonu kei na tauri lesu vakaukauwa ni yaya

Wase 27—Nona dodonu o koya e vesu kei koya e lokamu tu me matata

Wase 28—Me soli vua e dua ka vesu na gauna kei na galala me vakarautaka nona valataka nona kisi kei na loya e gadreva. Me kua ni dua na vakadinadina me vakayagataki vakavo sara ke nona nanuma na mataveilewai me kau cake mai. Ena sega ni caka na veilewai ke sega ni tiko o koya e beitaki vakavo ke digitaka o koya me kua ni veilewaitaki se vakaraitaka ni sega ni dodonu me tiko ena veilewai. E tu na dodonu me rogoci tale nona kisi ena mataveilewai. Segga ni rawa me beitaki vakarua e dua na tamata ena dua ga na kisi.

Wase 29—e tu na dodonu ni tamata yadua e beitaki me veilewaitaki vakasavasava ka me rogoci nona kisi ena gauna e daumaka vua

Wase 34—Na dodonu ni galala ni veitosoyaki

Wase 37—Na dodonu ni nona bula galala e dua me soli

Wase 38—Na dodonu ni veivakatautauvatataki ena mata ni lawa me soli

E tu na kena vakamacala ena wase 41 me baleta na galala kece oqori ka tiko talega na Matabose ni Dodonu ni Tamata Yadua ena wase 42.

Na Veilawa Tale eso e Viti

Lawatu ni Tarovi ni Waigaga ca ni 2004

Wase 12 ni Lawatu oqo e solia na kaukauwa vei ira na ovisa kei na vakailesilesi ni kasitaba me ra kere waradi main a Mataveilewai e Cake me wanonova ka katona lo na ivukivuki, veivosaki kei na wanivosavosa ni dua e kasamitaki tiko.

TABANA E 3—SO NA I ULUTAGA BIBI

3.1 NA I TUVATUVA NI KAUKAUWA VAKAOVISA KA RAWA NI VAKURI SE BULI ENA RUKU NI LAWAVA

Ena veivosaki a caka taumada kei ira na veisoqosoqo duavata, vakabibi o ira na dauveivaqai vakaovisa, a vakaraitaki kina na gagadre sa koto ena kena vakuri eso na kaukauwa ni veivaqai ni ovisa. E daumaka me kau mada na sasaga ni veisau oqo vei ira na lewenivanua ni bera ni vakamatatataki vakavinaka.

Na veika eso ka vakamatatataki sai ira oqo:

- Takosovi na talevoni
- Dikevi nona DNA o koya e beitaki
- Tauri ni ivola ka rawa ni kilai na veika vuni e tu kina

- Sogo na ilavo ena baqe ena kisi ni naki ca vakailavo
- Kaukauwa ni ovisa me taura lesu na ilavo e butakoci

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

E nuidei tu na Matabose ni na solia na kaukauwa taucoko vei ira na ovisa me vaqaqa na basulawa ni gauna nikua, kei na dodonu ni nodra vakayagataka na iyaya livaliva ena gauna ni veivaqai. Ena ciqoma na Matabose na nanuma eso me baleta na veika oqo. Na nanuma oqo ena okata:

- E dua tale na kaukauwa ka ganita me taurivaki
- So tale na iyaya livaliva kei na veigacagaca tale eso ka rawa ni vakayagataka na ovisa
- Kei na veitaqomaki ni dodonu vakamatatamata kei na nona dodonu e dua ka beitaki tiko ka rawa ni taurivaki raraba se taurivaki vakadua ena tikina oqo.

3.2 TAKOSIVI NA VEIVOSAKI ENA TALEVONI

E sa dikeva tiko o Cama na Lawatu ni Wanivosavosa

3.3 DIKEVI NI DNA

Kevaka e soli na kaukauwa vei ira na ovisa me rat aura na DNA ena gauna ni veivaqai e tu eso na ka e dodonu me laurai rawa. Oqo na veika e dodonu me taurivaki:

- Na lewa me vakadonuya e dua me tauri nona dra
- Na lewa ka solia na kaukauwa vakalawa me tauri na nona DNA e dua ka sega ni via solia, kei na dua na itukutuku matata se kaukauwa cava e lavaki kina. Oqo e caka ga kevaka e nanuma na mataveilewai ni oqori e rawa ni vakarawarawataka na vaqai ni kisi ka sa vakadeitaki ni o koya dina ga e cala.
- Na dikevi ni dra e dodonu me vakayacori vakamata ka sa dodonu vei koya e dikeva tiko me caka ena kena ivakatagedegede uasivi ka ripotetaki. Me taurivaki talega ni vakadidike oqo me ra vakayacora ga na kena dau ka tiko vei ira na kena kila.
- Na lewa me baleta na DNA kece sara kei na kena ivola tukutuku me ra vakarusai ke talaci na kisi.

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

Ena rairai vakatura na Matabose me soli na kaukauwa vei ira na ovisa ena lawa vou me rat aura na sabolo ni DNA me vaka sa tukuni tu oqori e cake. Na nodra nanuma na lewenivanua ena ciqomi ka na via vaqo na kena irairai:

- Na cala ka vakavuna me tauri na DNA
- Na kaukauwa vakalawa me solia kina na veivakadonui me tauri na DNA nei koya ka beitaki tiko
- Na ibalebale ni kena taurivaki na DNA
- Na veika e rawa ni yaco me soli kina na waradi ni kena vakarusai na sabolo ni DNA kei na kena ivola tukutuku.
- Kei na veika tale eso ka vukea na ovisa ena kena vaqaqai ka tauri kina na DNA kei na vakayagataki ni iyaya vakalivaliva
- Kei na veika tale eso ka rawa ni taqomaka na dodonu ni tamata kei na nona dodonu o koya ka beitaki tiko.

3.4 TUKUTUKU VUNI KA LOVAKI

Vei ira na ovisa era via vaqara na itukutuku vuni ka ra taura tu na loya, era na rawa ni vakacalai vakalawa ena ruku ni dodonu vakaloya/koya e beitaki tiko. Ena tu tale beka ga eso na vakasama ni lolovaki kei na tututaudua. E gadreva na Matabose me rogoca na yasana ruarua ena vuku ni tikina oqo.

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

Ena rairai vakatura na Matabose me soli vei ira na ovisa na kaukauwa me ra vesuka na ivola tukutuku ena gauna ni veivaqaqai me vaka na waradi e soli, dina ga ni tukuni tu ni dodonu me vuni se lovaki. Ena muri taucoko na kena ivalavala ni kena tauri ka maroroi ka sega ni laurai me yacova na gauna e lewai tale kina na dodonu oya.

3.5 SOGO NA KAUDE NI BAQE/TAURI LESU NA ILAVO BUTAKOCI

E sa vakadeitaka mai na tabana ni ovisa ni rawa ni sogota na kaude ni baqe ena kisi ni lawaki vakailavo. Dua na kena inaki oya me maroroya na ilavo taucoko e vakayagataki vakatawadodonu me rawa ni vakalesui tale vua na kena i taukei dina.

Na mataqali kaukauwa vakaoqo e rawa ni vakayagataki talega e na lawa ni buli ilavo lo ka vakaraitaka tu ni sega ni ka vou na vakasama oqo.

Era dau veilecayaki talega na ovisa ena nodra sega ni kinoca rawa na nona taura na ilavo e butakoci o koya e bala ki valeniveivesu ena gauna e suka mai kina.

Kerei Nodra Nanuma na Lewenivanua

Na matabose e sureta tu na nodra nanuma na lewenivanua ka na vaqo ne na nodra vakanananu:

- Na kaukauwa ni lewa cava e sogo kina na kaude ni baqe
- Na inaki ni kena tau na lewa me sogo na kaude ni baqe
- Dua ga na lawa e rawa ni vukea na ovisa me taura lesu na ilavo e butakoci
- Dua na lewa me taqomaki kina na kaukauwa oya
- Kei na veika tale eso.